

UOT 821.512.162

Mustafayeva N.
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: nailemustafayeva@yahoo.com.tr

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MÜXƏMMƏS JANRININ MÖVQEYİ

Açar sözlər: *ədəbiyyat, şeir, şair, müxəmməs, satira*

Giriş. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizin istər məzmun, istərsə də formaca ən zəngin dövrlərindən birini təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı klassik Şərq poeziyasının, şifahi xalq ədəbiyyatının ənənələrini uğurla davam etdirmiş, hər iki istiqamətdə dəyərli əsrlər ortaya qoymuşdur. XIX yüzillikdə ədəbiyyatımız dünya ədəbiyyatı prosesinə inteqrasiya edir, Avropadan gələn mütərəqqi fikirlər, maarifçilik ideyaları ədəbiyyat vasitəsilə şüurlarda yayılır, satirik poeziya mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. XIX əsrdən başlayaraq realizm ədəbi metodu ədəbiyyatın aparıcı metoduna çevrilməyə başlayır. Ədəbiyyat, poeziya sosial-ictimai, şəxsi həyatın bütün tərəflərini, hiss və duyğuların bütün əlvanlığını, insanı əhatə edən bütün məsələləri, problemləri realistcəsinə əks etdirməyə çalışır.

XIX yüzillikdə həyat gerçəkliyinin, ictimai həyatın əksində klassik poeziya janrlarından müxəmməs nəzm şəklində yazılan əsərlərin mühüm rolu olmuşdur. Əhəmiyyətinin, ondan istifadənin, mövzu rəngarəngliyinin artması, janrdaxili forma dəyişiklikləri baxımından müxəmməs janrının bu əsrdə inkişafı göz qabağındadır. Dövrün görkəmli sənətkarları müxəmməs janrına müraciət edərək ən müxtəlif mövzularda əsərlər yazmışlar. Məlum olduğu kimi, anadilli Azərbaycan ədəbiyyatında XIV əsrdən meydana çıxan müxəmməs janrı XVIII əsr poeziyamızda daha geniş istifadə edilmiş, inkişaf etmişdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra cəsarətlə iddia edə bilərik ki, müxəmməs XIX əsr poeziyamızda XVIII əsərdəkindən də daha geniş vüsətlə inkişaf etmişdir.

Əsas hissə. Bu yüzillikdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Abdulla Canı oğlu, Baba bəy Şakir, Mustafa ağa Arif, Kazım ağa Salik, Əbdürrəhman ağa Şair, Seyid Əbülqasim Nəbati, Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Mirhəməzə Nigari, Sədi Sani Qarabaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Mucrim Kərim Vardani, Molla Qasım Zakir, Baba Bəy Şakir, Əndəlib Qaracadaği, Məhəmməd Xəlifə Aciz, Zikri Ərdəbili, Hacı Mehdi Şükühi, Seyid Rza Sabir, Padarlı Abdulla, Mirzə Baxış Nadim, Molla ağa Bixud, Mir Mehdi Xəzani, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Nəsrullah Didə, Mirzə Ələsgər Növrəs, Hacıağa Fəqir Ordubadi, Həsənəli xan Qaradaği, Ədülhəsən Vaqif, Mustafa ağa Şuxi, Mirzə Ələkbər Səburi, Mirzə Məhəmməd Katib, Abdulla bəy Asi, Seyid Əzim Şirvani və bir çox başqa şairlər müxəmməs yazmışlar. Dövrünün müxəmməs müəllifləri içində Q.Zakirə xüsusi önəm verən akademik Teymur Kərimli yazır: "XIX əsrdə müxəmməs janrının ənənələri əsasən Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında davam və inkişaf etdirildi" (1, s. 358). Bu fikrə onu əlavə etmək istərdik ki, yüzilliyin şairlərindən Baba Bəy Şakir, Əndəlib Qaracadaği, Əbdürrəhman ağa Şair, Kazım ağa Salik, Sədi Sani Qarabaği, Mirzə İsmayıl Qasir, Mucrim Kərim Vardani, Mirzə Baxış Nadim, Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsində müxəmməs janrında yazılan əsərlər mühüm rol oynayır. Bunlardan Sədi Sani Qarabağının

divanında üçü təxmis olmaqla 31 müxəmməsi vardır. Bu şeirlərin içində lirik-aşıqanə mövzulu müxəmməslər sayca üstünlük təşkil etsə də, vətənpərvərlik mövzulu, təhsili təbliğ edən, cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edən, tövbənamə xarakterli müxəmməslər də vardır. Sədi Sani müxəmməslərində xüsusilə də onun “Görmədim” rədifli şeirində Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının, müxəmməslərinin təsiri özünü aydın şəkildə göstərir. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında, müxəmməsçiliyində Vaqifin, bir sıra digər sənətkarların təsirinin olması danılmaz faktdır. Mirzə Fətəli Axundzadə Şıxlı Əli ağanın xahişi ilə yazdığı müxəmməsinin son bəndində bu əsərini XVIII əsr şairi Ağa Məsih Şirvani kimi yazdığını deyir:

Məndən sənə vəsf istəri şıxlı Əli ağa,

Dedim səni vəsf etməyə manəndi-Məsiha (2, s. 162).

Göründüyü kimi, araşdırılan dövrün şairləri yaradıcılıqlarında, müxəmməsçilikdə Vaqiflə bərabər digər sələflərinin, o cümlədən, Ağa Məsih Şirvaninin əsərlərini özlərinə nümunə saymışlar. Vaqifin xələfi olan Sədi Sani Qarabağının əsərlərinin mövzu dairəsini daha da genişləndirdiyini görürük. Onun ictimai mövzulu müxəmməslərinin sayı daha çoxdur. “Görmədim” rədifli müxəmməsində zamanın nöqsanlarını, eybəcərliklərini tənqid edən şairin Lənbərana həsr etdiyi şeirində vətənpərvərlik mövzusunə müraciət edilir. Şairin tövbənamə mövzulu, yaşadığı həyatın müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş müxəmməsləri də vardır.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsr müxəmməsçiliyinin bir xüsusiyyəti də dövrün Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Molla Vəli Vidadi kimi sənətkarlarının həmin janrda tarixi mənzumələr yazdığından ibarətdir. Bu mənzumələr tariximizin müəyyən bir mərhələsinin mənzərəsini əks etdirməklə, müəlliflərin şəxsən gördüklərini yaddaşlarda əbədləşdirməklə bərabər ibrətamiz xarakter daşıyır. Oxucuda belə bir fikir aşılanır ki, xalqın yaxşı, azad yaşaması üçün buraxılan səhvləri təkrar etmək, nəfsin qulu olmaq, mənəb, var-dövlət naminə ən ülvi dəyərləri qurban vermək olmaz. Sələflərinin ənənələrini davam etdirən XIX yüzil şairləri də müxəmməs formasında, əslində vətənpərvərlik məzmunlu belə tarixi mənzumələr yazmışlar. Ədəbiyyat tariximizdə tarixi mövzuda, vətənpərvərlik ruhu ilə aşılanmış ən dəyərli əsərlərdən biri XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində yaşamış “Şair” təxəllüslü Əbdürrəhman ağa Dilbaz oğlunun müxəmməs janrında yazdığı mənzumədir. Sözün həqiqi mənasında qəhrəmanlıq dastanı olan bu əsərin ilk bəndində müəllif “çərxi-kəcrəftardan”, “Cavad xan macərasından” rəvayət söyləyəcəyini vəd etsə də, burada yalnız bir nəfərdən söhbət getmir. Şair Cavad xanla bərabər, oğlu Hüseynqulu ağanın, bütün gəncəliyərin rəşadətindən, igidliyindən söhbət açmış, xalqın öz azadlığı uğrunda mübarizə tarixi salnaməsinin bir səhifəsinin bədii təsvirini vermişdir. Hadisələrin müəyyən bir süjet ətrafında verildiyi bu əsəri poema da adlandırmaq olar. Yüksək bədii keyfiyyətlərə malik olan bu əsərin bir xüsusiyyəti də Gəncənin müdafiəsini yaxından izləmiş Əbdürrəhman ağanın burada bir-birinin ardınca müxtəlif hadisələrdən sıx-sıx bəhs etməsindən ibarətdir. Mənzumənin zamanədən, dünyanın ədalətsizliyindən bəhs edilən ilk dörd bəndini çıxmaq şərti ilə deyə bilərik ki, bəndlərin hər biri təsvir edilən hadisə ilə bağlı hansısa bir fakta işıq salır və ya işarə edir. Tədqiqatçı Hüseyn Baykara əsərdə təsvir edilənlərin tarix kitablarında, rus tarixçisi Kasparinin əsərlərində yazılanlarla üst-üstə düşdüyünü qeyd etmişdir (3, s. 18).

Professor Əhməd Cəfəroğlu bu əsərdən danışarkən haqlı olaraq onun müəllifinin “bütün şairlik qabiliyyətini Cavad xanın rus işğalına qarşı mübarizəsinin tərənnümünə həsr edən klassik Azərbaycan sənətkarı” adlandırmışdır (4, s.189). Doğrudan da, tarixi-vətənpərvərlik mövzulu bu əsər əsl poeziya nümunəsidir, şair burada klassik ədəbiyyatda işlənən poetik obrazlardan, bədii ifadə vasitələrindən məharətlə bəhrələnmişdir. Mirzə

Baxış Nadimin tarixi-vətənpərvərlik mövzusunda müxəmməs janrında yazdığı mənzumələrini ətraflı nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur. Onun tarixi mövzulu müxəmməslərindən 44 bənddən ibarət olan birincisi 1803-1804-cü illərdən 1833-1834-cü illərə qədər təxminən 30 il ərzində Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələr, çar Rusiyası qoşunlarının işğalçılıq yürüşləri, Azərbaycan xanlarının müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq məğlubiyyətə uğramaları təsvir olunur. Şair həmin dövrdə bir-birini əvəz etmiş müxtəlif tarixi hadisələrin hərəsi barədə 1-2 bənddə bəhs etmişdir. Hiss olunur ki, müəllif həmin dövrdə baş verən hadisələrə ayıq gözlə baxmış, bu hadisələrin səbəblərini, çarizmin istilaçılıq siyasətini dərk etmiş, mənzumələrində vətəninə sevən, həmvətənlərinin halına ürəkdən acıyan bir ziyalı kimi çıxış etmişdir. Mənzumənin Cavad xanın başçılığı ilə Gəncənin qəhrəmancasına müdafiəsinin təsvirinə həsr edilmiş bəndləri bunu bir daha sübut edir. Mirzə Baxış Gəncəni mühasirəyə almış işğalçı rus qoşunlarının komandanı Sisyanovun Cavad xanı təslim olmağa çağıran təhqiramiz məktubları, Cavad xanın və gəncəlilərin silah və sayca xeyli üstün olan düşmənlə son damla qana qədər qəhrəmanlıqla döyüşməsi, sonda Cavad xanın da, əhalinin böyük hissəsinin də qəddarcasına öldürülməsi barədə məlumat verir Şirvan, Bakı, Quba, İrəvan xanlıqlarının qoşunları tərəfindən işğal edilməsindən, müqavimət göstərməkdə acizliklərini başa düşən xanların xaricə qaçmalarından danışır.

XIX əsrdə vətənpərvərlik ruhunda yazılmış müxəmməslər içində doğma yurdu təbiətinin, gözəl, mərd, igid insanların tərifindən, vətənin müxtəlif yerlərində baş vermiş fəlakətlərin ürək ağrısı ilə yad edilməsindən ibarət şeirləri də qeyd etmək istərdik. XIX əsrin birinci yarısında yaşadığı söylənən Mücrim Kərim Vardaninin 16 bəndlik “Bu yerlər” rədifli müxəmməsi doğma vətənə özünəməxsus mənzum ekskursiya təəssüratı oyadır. Şair elə bil ki, Azərbaycanın qədim tarixini, təbiətinin gözəlliyini, övladlarının igidliyini bir şeirdə əhatə etmək istəmişdir. Əsərin əvvəlində müəllif vətənin qədimliyini göstərmək üçün buranın Firdovsi “Şahnamə”sinin qəhrəmanları-Sam, Nəriman, Pişdad, Keyqubad və Fəramərzin, qeysər və xaqanların yurdu olduğunu qeyd edir. Sonra o, bir neçə bənddə xüsusi bir hərərət və ictimaiyyətlə doğma yurdu təbiət gözəlliklərini vəsf edir:

*Nəşvü nüma gəldi bahar yaz ilə,
Güllər açılmışdı bəsi naz ilə,
Bülbül oxur nəğmə xoş avaz ilə,
Sərvi-xuraman yeridir bu yerlər (5, s. 50).*

Daha sonra bir bənddə vətənin bilikli adamların, irfan sahiblərinin diyarı olduğunu deyib, yurdu igid övladlarının mədhinə keçir. Bu bəndlərdə hiss olunur ki, müəllif XIX əsrdə qanlı müharibələrin, çar Rusiyası tərəfindən işğalın şahidi olmuş həmvətənlərinə ürək-dirək vermək, onlara nikbin əhvali-ruhiyyə aşılamaq istəyir. O, vətən övladlarına üz tutub “mənim zərbəm Rüstəmi qorxutmuşdur, sən nədən qorxursan” deyir:

*Rüstəmi zərbim elədi tərsnak,
Getdi cahandan ürəyi dərdnak,
Bəs nədi səndən ötəri munca bak? (5, s. 51-52).*

Şeirin fəxriyyə xarakterli son üç bəndində Müsrin Kərim təzə-tər şeirlərinin yüksək dəyərinə görə yerlə göyün ona baş əydiyini, ölkəsinin yeganə şairi olduğunu deyir.

XIX əsrdə yaşamış şairlərimiz vətənimizin ayrı-ayrı yerlərinin gözəlliyinə, insanların müsbət keyfiyyətlərinə həsr edilmiş vətənpərvər əhvali-ruhiyyəli müxəmməslər yazmışlar. Sədi Sani Qarabağının Lənbərana, Əndəlib Qaracadağının Ordubada həsr etdikləri şeirlərini buna misal gətirmək olar.

XIX yüzil Azərbaycan poeziyasının bütün janrlarında olduğu kimi, müxəmməs janrında da ən çox yazılan şeirlər lirik-aşıqanə mövzudadır. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti dünyəvi eşqin tərənnümünə həsr edilib. Qeyd edək ki, dövrün əksər şairləri məhəbbət

mövzusunda müxəmməs yazmışlar. Bu əsərlərin sayı o qədər çoxdur ki, onların müəlliflərinin hamısının adını sadalamaq belə çətinidir. Nizami, Rumi, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, Nəsimi, Füzuli və başqa klassiklərin irsindən bəhrələnən XIX əsr şairlərimiz məhəbbəti insanı ucaldan yüksək hiss, mütərəqqi fəlsəfi ideyaların qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirir, insan azadlığına dair hümanist fikirlər təbliğ edirdilər. Lirik poeziyada orta əsrlər Şərq ədəbiyyatından fərqli cəhətlər, xalqı elementlər xeyli artmışdı. Müxəmməs də qəzəl kimi lirik poeziyanın başlıca janrlarından biri olaraq diqqəti cəlb edirdi.

XIX yüzillikdə yazılmış lirik mövzulu müxəmməs müəllifləri içində Qasım bəy Zakir xüsusi yer tutur. Qasım bəy Zakir şifahi xalq ədəbiyyatının qoşma, gəraylı, tənqis, klassik poeziyanın qəzəl, müxəmməs, müstəzad, tərcibənd, tərkibənd, təmsil, mənzum hekayə janrlarında eyni müvəffəqiyyətlə əsərlər yazmışdır. Yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Zakir istər lirik-aşıqanə, istərsə də ictimai mövzuda əsər yazarkən XIX əsr ədəbiyyatımızda ön plana keçmiş insanın daxili aləminin, müxtəlif fikir çalarlarının ifadəsində qəzəllə bərabər, bəzən ondan da üstün olmağa başlamış qoşma janrına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. XIX əsrdə klassik Şərq poeziyası janrı olan müxəmməsə şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq poeziyası güclü təsir etmişdi. Bu əsərlərin dili xeyli asanlaşmış, sırayı oxucu üçün aydınlaşmışdı. Tədqiq edilən dövrdə müxəmməs müəyyən dərəcədə qoşma ilə qəzəl arasında orta mövqe tutmağa başlamışdı. Müxəmməs qəzəldən daha artıq dərəcədə şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına yaxınlaşmağa başlamışdı. XIX əsr Azərbaycan müxəmməslərində, o cümlədən, Zakirin müxəmməslərində həm yüksək məhəbbət duyğularının tərənnümünü, həm də ictimai mövzunu, cəmiyyətdəki nöqsanların tənqidini, satiranı, yumoru, incə gülüşü görə bilərik. Bundan başqa, müxəmməs tarixi-vətənpərvərlik mövzulu mənzumələrdə fikrin bütün genişliyini, ibrətamizliyini, xalqın məişətində baş verən dəyişiklikləri, müxtəlif konkret hadisə, əşya barədə düşüncələri ifadə etmək qüdrətini ortaya qoyur. XVIII əsrdə meydana çıxmış, XIX əsrdə güclənmiş bu səciyyəvi cəhətləri XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında görə bilərik. Başqa sözlə, müxəmməs janrının hiss və həyəcanları, müxtəlif fikirləri ifadə etmək imkanlarının bu dərəcədə genişlənməsi XIX əsr reallığının təsiri ilə dövrün poeziyasında baş vermiş dəyişikliklərin nəticəsi idi.

Qasım bəy Zakirin lirik mövzulu müxəmməslərinin ən səciyyəvi cəhətləri bu əsərlərdə həyatı gözəlliyin, dünyəvi eşqin tərənnüm, real insan münasibətlərinin təsvir edilməsindən, dilin sadəliyindən, xəlqiliyindən ibarətdir. Bu şeirlərdə müəllif həyatla bağlı, nikbin bir adamdır, insani münasibətlərdə, ünsiyyətdə gözəlliyə, səmimiyyətə, mehribanlığa meyl edir. Onun gözəlin məclisdə oynamasına həsr etdiyi “Oynar” rədifli müxəmməsi oynaqlığı, konkret insanın gözəlliyini, ədalətini məharətlə təsvir etməsi, zərifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əsər bir sıra müsbət cəhətləri ilə, gerçəkliyi realistsinə əks etdirməsi və yüksək poetik zövqü ilə Vaqifin şeirlərini, bir sıra aşiq ədəbiyyatı nümunələrini xatırladır. Zakirin müxəmməslərində eyni zamanda Füzuli və Vaqifin təsiri hiss olunur, yüksək obrazlılıq, bədii kəşflər, gözlənilməz təşbihlər bu əsərlər üçün xarakterikdir. Qasım bəyin “Bu gün yüz naz ilə sərvim çıxıb seyrə həvəs ilə” misrasıyla başlanan müxəmməsində onun eyni zamanda Füzuli və Vaqifdən bəhrələndiyini görürük. Müəllifin danışq dilindən gələn sözləri cəsarətlə işlətdiyi bu əsərdə klassik dillə danışq dili elementləri arasında qeyri-tarazlığa rast gəlmirik. Qasım bəy “Gələcəkdir” rədifli müxəmməsində qarışıq hissləri, kədər qarışıq sevinci ifadə etməyə qadir sənətkar olduğunu sübut etmişdir. Şair bir tərəfdən yarı ilə görüşəcəyinə sevinirsə, digər tərəfdən ondan ayrı keçirdiyi qəmli, kədərli günlərini yadına salır. Zakirin Vaqif qəzəlinin təsiri ilə yazdığı “Nə xoşdur bir nigarın müddət olmaq intizarında” misrası ilə başlanan müxəmməsində Molla Pənahdakı qədər erotik təfərrüat olmasa da, pərdəli şəkildə erotik mənzərə təsvir edilmişdir. Şəkili Molla Qasım Zakir, Mücrim Kərim Vardani, Məlikballı Qurban kimi aşiq şeiri tərzində əsərlər yazan sənətkar-

ların klassik janrlarda yazdığı şeirlərində, o cümlədən, müxəmməslərində oynaq, ahəngdarlıq diqqəti cəlb edir.

Firidun bəy Köçərlinin Qasım bəy Zakirin və Mirzə Fətəli Axundzadənin müasiri (6, s. 457) adlandırdığı Molla Qasım Zakirin şeirlərinə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun toplusunda, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, Salman Mümtazın “El şairləri” əsərində, eləcə də AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bəzi cümlələrdə rast gəlmək olar. Molla Qasımın Füzulinin “Qansı gülşən gülbünü səvi-xuramanınca var” qəzəlinin təsiri ilə yazdığı müxəmməsi səmimiyyəti, dilinin sadəliyi ilə seçilir:

*Hansı xurşidi-fələklər mahi-tabanıncadır,
Hansı dərya gövhəri-ləli-Bədxşanıncadır,
Hansı qönçə sinəsi çarki-giribanıncadır,
Hansı xunriz xədəng ol növki-müjganıncadır,
Hansı nərgislər xümarı çeşmi-məstanıncadır (7, s. 43).*

Molla Qasım Zakirin “Ey gül, səni eşq əhlinə biganə deyillər”, “Bir dilbərə can ver ki, cəfadır deməsinlər”, “Ey gül, bu lətafətdə sənə yoxdu qərinə” misralarıyla başlanan və bir sıra digər müxəmməslərində dilin sadəliyi, səmimiyyət ilkin diqqəti cəlb edən cəhətlərdir. Şair bu əsərlərini müraciət formasında yazıb, elə bil ki, həmsöhbətlərini, məşuqəsini söhbətə cəlb etmək istəyir. Şair “Gəlin” rədifli müxəmməsində təkrir və daxili qafiyələrin köməyi ilə oynaq, şux ovqat yarada bilmişdir. Molla Qasımın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan Salman Mümtazın şəxsi arxivindəki “İstəməz” rədifli qeyri-mətbu müxəmməsində şair yarının gözəlliyindən bəhs edərkən onun bədən üzvlərini təbiət nemətləri ilə müqayisə edir.

XIX əsrdə meydana çıxan müxəmməs janrının yeni növlərinin əksəriyyətinin aşiq poeziyası ilə bağlı olduğunu görürük. Elə bu səbəbdəndir ki, cığalı müxəmməslərin vəznə ya heca ilə əruzun qarışığından ibarət olur, ya da ki, tamamilə hecəyə uyğun olur. Ə.Mirəhmədov yazılı ədəbiyyatdakı müxəmməsin hər misrasının on altı, aşiq şeirindəki müxəmməsin isə on səkkiz hecədən ibarət olduğunu göstərmişdir (8, s. 149). XIX əsr aşiq ədəbiyyatının Aşiq Ələsgər (1821-1926), Molla Cümə (1854-1920) və s. nümayəndələrinin müxəmməs formasında, heca vəznində yazılmış şeirləri vardır.

Yaradıcılığında klassik ədəbiyyatla aşiq poeziyası ənənələrini birləşdirən Mücrim Kərim Vardani müxəmməslərinin lirik qəhrəmanı həyat gözəlliklərini vəd edilən axirət dünyası səadətindən üstün tutur, həyatın mənasını məhəbbətdə görür, onu insanı zənginləşdirən böyük mənəvi qüvvə hesab edir. Mücrim Kərim qoşma, təcnis, bayatı, mürəbbə, qəzəl, müstəzadla bərabər yaradıcılığında müxəmməs janrına da xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onun professor Əzizə Cəfərzadə tərəfindən nəşr etdirilmiş şeirlər toplusuna müxtəlif əlyazmalardan toplanmış 14 müxəmməsi daxil edilmişdir. Bunlarla bərabər, şairin Əlyazmalar İnstitutundakı əlyazma cümlələrdə saxlanan bir sıra digər müxəmməslərini də nəzərdən keçirə bilərik. Mücrim Kərimin yaradıcılığında Firdovsi, Xətai, Füzuli, Vəqif, Vəqif kimi şairlərin təsiri görülməkdədir. Onun “Gəldi”, “Olmuşam”, “İstəmənam”, “Eylədim”, “Sevərsən”, “Var”, “Bu yerlər”, “Könlüm səni istər”, “Küsübdür” rədifli müxəmməsləri oynaq, nikbin əhvali-ruhiyyəsi, şüxluğu ilə seçilir. “Gəldi” rədifli yeddi bəndlik müxəmməsi Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasının əvvəlində xatırladır:

*Mövləyə şükür ki, yar gəldi,
Şirinləbü gülüzar gəldi,
Şahənşahi-tacidar gəldi,
Can mülkinə şəhriyar gəldi,
Ol kakili şahmar gəldi (5, s. 42).*

Mücrim Kərimin dünyəvi gözəlliyə, konkret cizgiləri olan məşuqəyə sevgisini ifadə etməsində, həyat nemətlərindən zövqlə bəhrələnmək istəməsində Molla Pənah Vaqifin təsiri duyulur. Şair yaşadığı, gördüyü konkret məkanların, Şəkinin, Gəncənin adını çəkir. Onun müxəmməsləri aşiqin ən müxtəlif vəziyyətlərinin, düşdüyü psixoloji halların təsvir edilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. “Belə qalmaz” rədifli müxəmməsdə aşiqin sevgilisinədən ayrı çəkdiyi hicran əzablarından, “Könlüm səni istər” rədifli müxəmməsdə lirik qəhrəmanın öz məşuqəsini dünya nemətlərindən üstün tutmasından danışılır.

Mücrüm Kərimin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan cünglərdən aşkar etdiyimiz qeyri-mətbu və araşdırmadan kənarda qalmış müxəmməsləri onun dünyəvi eşqi tərənnüm edən, gerçəkliyin təsvirində realizmə meyilli sənətkar olduğunu bir daha göstərməkdədir. Beş bəndlik, sonuncu bəndi oxunmaz olan, “Ötər” rədifli müxəmməsində şair aşiqin yanından laqeyidliklə keçən, gözəlliyi onun könlünü yandırır-yaxan bir dilbəri təsvir edir, “belə bir yardan keçmək olarmı?” ritorik sualını verir:

Dustlar, keçmək olarmı bir belə cananədən,

Tərk edər kafər özün, görsə dönər bütəxanədən (9, v.15b).

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dövrədən narazılıq, zamanədən şikayət motivləri də kifayət qədər geniş yayılmışdı. Şairlər müxtəlif janrlarda, o cümlədən, müxəmməslərdə feodal cəmiyyətinin qanun-qaydalarından, sosial bərabərsizlikdən şikayət edir, şəxsiyyət azadlığını təbliğ edən humanist fikirlər irəli sürürdülər. Realist satira dövrün poeziyasının əsas qollarından birini təşkil edirdi. Bu cür əsərlərdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatındakı ictimai və milli zülmə, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı etiraz, çar məmurlarının, yerli xan, bəy və ağaların özbaşınalıqından, rüşvətxorluğundan narazılıq əsas mövzu idi. Orta əsrlərdən bəri klassik ədəbiyyatda mövcud olan həcvə müraciət artmışdı. Ayrı-ayrı şəxslərə qarşı ədavət, nifrət hissindən yaranan həcvlərlə yanaşı ictimai bəlalara qarşı yönəlmiş elə həcvlər də var idi ki, onları satirik poeziyanın uğurlu nümunəsi hesab etmək olar. Fikrimizcə, Kamran Məmmədov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, XIX əsr müəllifləri “həcv” sözünü eyni zamanda “satira” mənasında işlətməmişlər: “Əlbəttə, Zakir eləyim həcv tamam bəyü gədvü xani” dedikdə, biz buradakı həcv sözünü “satira” kimi qiymətləndirməliyik. Zakir və eləcə də onun müasirləri “satira” sözünü işlətməmişlər. Onlar satira və həcv bugünkü mənada fərqləndirməmiş, “satirani” da çox vaxt ədəbi bir irs kimi gələn və ədəbiyyatımızda geniş yayılan “həcv” deyə yazmışlar. Eləcə də buradan elə nəticə çıxmasın ki, biz ümumiyyətlə satirik şeirin inkişafında müəyyən mərhələ təşkil edən həcv satira ilə qarışdırırıq. Əsla! Həcvlərin yarı açıq-saçıq örtüyü altında çox zaman cəmiyyəti ələ salan, hakim sinifləri kəskin tənqid edən faydalı ictimai tənqiddə də rast gəlirik” (10, s. 85).

XIX əsr Azərbaycan şairlərindən Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Əmin Dilsuzun satirik mövzulu müxəmməslərinin olduğunu qeyd etmək istərdik. Əsrin digər şairləri-Kazım ağa Salik, Mirzə İsmayıl Qasir, Sədi Sani Qarabaği və başqalarının cəmiyyətin eyiblərini tənqid edən ictimai məzmunlu müxəmməslər yazmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın XIX əsrdə meydana çıxdığını göstərən professor Zaman Əsgərli yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında satira XIX əsrdə yaranmışdır. Onun ilk nümunələrinə Abdulla Cəniglu, Baba bəy Şakir kimi şairlərin ədəbi irsində təsadüf edilir. Qasım bəy Zakir və Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında satira həm bədii-estetik gülüşün xüsusi növü, həm də üslub kimi sistemləşir” (11, s. 200).

Maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında cəmiyyətdəki nöqsanların ümumi tənqidi ilə bərabər satirik ifşa çox güclüdür. Zədəngan silkinə mənsub olmasına baxmayaraq, zəhmətkeş, sadə insanlara yaxın olan Qasım bəy çar məmurlarının və yerli hakimlərin onlara qarşı özbaşınalıqlarına dözə bilmir, şeirlərində

tənqid və ifşa edirdi. Şair zamanədən şikayət, dövrün insanlarından, onların inam və əxlaqından narazılıq pafosuna görə Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsinə yaxın olan “Görün bu çərxi-dünpərvər nə növ’i ruzigar eylər” misrasıyla başlanan müxəmməsində cəmiyyətin müxtəlif təbəqə nümayəndələrini nəzərdən keçirərək onların bəd əməllərini tənqid edir, yaranmış vəziyyətin əsas səbəblərini insanlarda inamın itməsində, onların Allahdan üz çevirib şeytana tabe olmasında görür, Məhəmməd peyğəmbərə üz çevirib kömək istəyir.

Baba bəy Şakirin “Nəmirli Əmiraslan bəyin həcvi” adlı müxəmməsində məzlum xalqın mövqeyindən çıxış edərək komendanta rüşvət verib murov naibi vəzifəsinə sahib olduqdan sonra insanları vicdansızcasına soyan, hər cür yaramaz, amansız hərəkətlərə yol verən Əmiraslan bəy ifşa edilir, tənqid atəsinə tutulur. Professor Tahirə Məmməd haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Baba bəy Şakir məmurların arxasında çar üsuli-darəsinin durduğunu çox gözəl bilirdi (12, s. 102). Qeyd etmək istərdik ki, Baba bəy Şakirin bu şeirində gülüş ictimailəşir, yalnız bir nəfərin digərinə qarşı hiddət və nifrətini ifadə etmir, əməkçi xalqa zülm edən məmur təbəqəsi nümayəndəsinə qarşı çevrilir, buna görə də satira səviyyəsinə yüksəlir. Əvvəldən axıra qədər gülüş qarışıq gərginliyin, dinamizmin saxlanması şeirin yüksək bədii keyfiyyətlərini, müəllifin satirik istedadı malik olduğunu sübut edir. Baba bəy Şakirin “Qarabağlı Mehdi bəyin həcvi” müxəmməsi Əmiraslan bəyi tənqid etdiyinə görə ona həcv yazmış Mehdi bəyə cavabdır. Bu mənzum məktubda Əmiraslan bəyə qahmar çıxan Mehdi bəy kəskin tənqid atəsinə tutulub.

Mirzə Baxış Nadimin satirik məzmunlu şeirləri əsasən qoşma və qəzəl janrlarında yazılıb. Bu şeirlərin içində Mahmud adlı rəncbərə ünvanlanmış 3 bəndlik bir müxəmməs də vardır. Burada müəllif heç bir hüquqa malik olmayan kəndlinin məzlum vəziyyətini təsvir edərkən zəhmətkeş rəiyyətə qeyri-insani münasibət bəsləyən hakim təbəqələri tənqid etmiş olur.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Dilsuzun “Ey əzizan, bir yaman dərd içrə zarü müztərəm” misrasıyla başlanan on yeddi bəndlik müxəmməsi cəmiyyətin müxtəlif təbəqə nümayəndələrinin mənəvi düşgünlüyü, əxlaq normalarına riayət etməyərək öz vəzifələrində riyakarlıq, tamahkarlıq etmələri, haram işlər görmələri, əhalini aldadıb soymaqla məşğul olmaları kəskin satirik qələmlə ifşa olunur. Tənqid pafosuna görə Vaqifin “Görmədim”, Zakirin “Eylər” rədifli müxəmməsləri ilə səsləşən bu müxəmməsdə cəmiyyətin daha geniş təbəqələri, demək olar ki, Təbrizdə fəaliyyət göstərən bütün peşə sahibləri tənqid atəsinə tutulmuşlar.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına görkəmli maarifçi realist, satirik kimi daxil olan Seyid Əzim Şirvani müxəmməs formalı satiralarında dövrünün nöqsanlarını, müxtəlif təbəqədən olan insanların-bəy, mülkədar, çar məmurları və ruhanilərin tamahkarlıq və -riyakarlığını, zalımlıq və rüşvətxorluğunu tənqid atəsinə tutmuşdur. “Alimləri məzəmmət edən cahillərə” adlı müxəmməsində o, alimlərin qeybətini edən nadanları gülüş hədəfinə çevirib. Seyid Əzimin satirik yaradıcılığının ən dəyərli nümunələrindən olan “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” adlı müxəmməsində yalançı bəylər, rüşvətxor çar məmurları kəskin tənqid hədəfinə çevrilir. Əsərdə XIX əsrin ortalarında Şirvanda, bütün Şimali Azərbaycanda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, məmurların, yerli əhalinin, ümumiyyətlə ölkədəki vəziyyətin geniş əhatəli mənzərəsi verilib.

Nəticə. Dövrün ədəbiyyatında müxəmməs qoşma və qəzəl ilə yanaşı aparıcı janrlardan biri idi. Müxəmməsin şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq poeziyasının təsiri ilə cığalı müxəmməs, klassik ədəbiyyatın təsiri ilə isə müxəmməsi-bəhri-təvil növləri meydana çıxmışdı. XVIII əsr poeziyası ilə müqayisədə XIX yüzillikdə müxəmməs janrı mövzu, həyatın müxtəlif tərəflərini əhatə etməsi, forma yenilikləri baxımından daha da inkişaf

etmişdi. Xüsusilə satirik mövzuda yazılmış XIX əsr müxəmməslərinin XX əsr şairlərimizin yaradıcılığına, onların bu janrda yazdıqları şeirlərə təsirini görmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Kərimli Teymur. Müxəmməs //Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. - Bakı: Elm, 2006. - S.349-361.
2. Axundov Mirzə Fətəli. Bədii və fəlsəfi əsərləri. - Bakı: Yazıçı, 1987. - 366 s.
3. Baykara Hüseyn. Azərbaycanda yeniləşmə hərəketləri. XIX yüzyl. - Ankara, 1966. – 200 s.
4. Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: Mütərcim, 2008. - 408 s.
5. Vardani Mücrim Kərim. Sünbülüstən. - Bakı: Gənclik, 1978. - 80 s.
6. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. C.1. - Bakı: Elm, 1987. - 598 s.
7. Qayıbov Hüseyn Əfəndi. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. C.2. - Bakı: Elm, 1989. - 284 s.
8. Mirəhmədov Əziz. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. - Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1998. - 240 s.
9. Cüng. ƏYİ. B-1335/2958, 54 v.
10. Məmmədov Kamran. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. - Bakı: Elm, 1976. - 274 s.
11. Əsgərli Zaman. Poetika: izahlı sözlük.- Bakı: Elm, 2014. - 262 s.
12. Məmməd Tahirə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. I hissə. – Bakı: “Apostrof” çap evi. 2010. - 162 s.

Наиля Мустафаева

ПОЗИЦИЯ ЖАНРА МУХАММАСА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Резюме

Азербайджанская литература в XIX веке достигает высоких вершин в реалистическом отображении общественно-политической жизни страны. Многие стихи, описывающие мысли и чувства человека, жизнь народа были написаны в жанре мухаммас (пятистишие). Поэты XIX века в этом жанре написали ряд известных произведений на патриотическую, историческую, лирическо-любовную, философскую, религиозную и т.д. темы. В ряде мухаммасов Абдуррахман ага Шаира, Муджрима Керима Вадани, Мирза Бахыша Надима затрагивается историческая тематика. В этих стихах патриотически переосмысливается историческое прошлое народа. Почти все азербайджанские авторы мухаммасов XIX века затронули лирико-любовную тему. В этих стихах воспеваются реальные, искренние чувства к конкретным красавицам своего времени. В мухаммасах XIX века и во всей поэзии этой эпохи, чувствуется сильное воздействие устного народного творчества. Язык этих стихов становится более простым. Такие известные поэты, как Гасым бек Закир, Мухаммед Амин Дилсуз, Сейид Азим Ширвани писали сатирические мухаммасы.

Ключевые слова: *литература, стихи, поэт, мухаммас, сатира*

Naila Mustafayeva

POSITION GENRE OF MUHAMMASES IN THE AZERBAIJAN LITERATURE OF THE XIX CENTURY

Summary

Azerbaijan literature in the XIX century reaches high peaks in the realistic reflection of the socio-political life of the country. Many of the poems that describe the thoughts and feelings of a person, the life of the people were written in the genre of muhammas (the fivefold). Poets of the XIX century in this genre wrote a number of famous works on patriotic, historical, lyric-love, philosophical, religious, etc. In a number of muhammas Abdurrahman aga Shaira, Mujrim Kerim Vardani, Mirza Bakhsh Nadim, the historical themes are touched upon. In these verses, the historical past of the people is patriotically reinterpreted. Almost all Azerbaijani authors of the XIX century Muhammad touched on the lyric-love theme. In these verses, the real are sung; sincere feelings for specific beauties of their time. In the muhammas of the XIX century, and throughout the poetry of this era, the strong influence of oral folk art is felt. The language of these poems becomes simpler. Such famous poets as Gasym bey Zakir, Mohammed Amin Dilsuz, Seyyid Azim Shirvani wrote satirical muhammas. Such famous poets as Gasym bey Zakir, Mohammed Amin Dilsuz, Seyyid Azim Shirvani wrote satirical muhammas.

Key words: *literature, poem, poet, mukhammas, satire*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.10.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2018

*Filologiya üzrə elmlər doktoru **Paşa Kərimov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*